

INLEIDINGEN IN DE LACANIAANSE PSYCHOANALYSE

DEEL I De lacaniaanse psychoanalyse is actueel

Inleiding

We willen in dit boek benadrukken dat het subject stevast voorop staat in het werken met analysanten, patiënten, kinderen, ouderen en mensen met beperkingen. Subject-zijn betekent in de psychoanalyse het getekend zijn door de verhalen, de woorden en de dubbelzinnigheden die aan de oorsprong liggen van ons bestaan. Om het scherper te stellen: het fundamentele misverstand dat ertoe heeft bijgedragen dat ouders beslissen tot reproductie, wat voor het kind een mysterie vormt.

In de meest gunstige situatie is er bij het subject niet alleen een lijden maar ook een vraag omtrent dit lijden. Deze vraag is echter niet altijd duidelijk geformuleerd. Er zijn subjecten die lijden, maar die geen vraag stellen. Men moet er zich dus voor hoeden om zijn zorg niet op te dringen, met andere woorden te therapeutiseren. Als er een vraag ontstaat, vaak na voorafgaandelijke gesprekken, dan zijn er verschillende mogelijkheden waarop dit subject een beroep kan doen: psychoanalyse, psychotherapieën en creatieve therapie. Men heeft de gewoonte de eerste twee vormen “verbaal” te noemen in tegenstelling tot de creatieve therapie. Men meent dat mensen die in aanmerking komen voor creatieve therapie verbaal minder sterk zouden zijn of problemen zouden hebben om zich verbaal uit te drukken. Dit laatste kan beslist waar zijn, al geldt deze beperking voor iedereen. Maar het is een vals beeld om te denken dat de psychoanalyse, waar we het hier hoofdzakelijk over hebben, enkel verbaal zou zijn. Deze misvatting berust op een gebrek aan kennis van de hedendaagse lacaniaanse psychoanalyse. Binnen deze oriëntatie speelt de fysieke aanwezigheid van de analyticus namelijk een vooraanstaande rol. De laatste ontwikkelingen die we dankzij Jacques-Alain Miller kennen, laten bovendien toe te besluiten dat bepaalde interpretaties zelfs niet gearticuleerd zijn!

Een tweede cruciaal punt is de kanteling van de structurele psychopathologie die haar wortels vond in de klassieke psychiatrie naar de logica van de casus waar het singuliere van elk subject voorop staat. Om deze verfijning te kunnen realiseren moet men een idee hebben van wat deze ‘logica’ van het subject betekent. De logica is gebaseerd op dit singuliere en betreft de oplossingen en de symptomen die een subject gevonden heeft en hanteert om het ondraaglijke te bewerken. Dit ondraaglijke heeft Freud het “onbehagen in de cultuur” genoemd. Lacan benoemde dit als het reële, dit is datgene wat onmogelijk is, onmogelijk om in woorden of beelden te brengen, datgene wat steeds ontsnapt. Lacan stelt tegenover het onbehagen de ‘genieting’ (“*la jouissance*”). Deze genieting is niet hetzelfde als wat Freud “Lust” heeft genoemd, het gaat zeker niet alleen om het plezier dat men bijvoorbeeld vindt in de bevrediging van driften, maar om iets waardoor we worden overspoeld, dat onbegrensd is en zich kan uitdrukken in een schreeuwen. Vaak onderneemt een subject een poging om het teveel van deze genieting af te voeren en dit kan in een of andere vorm van automutilatie.

Om tot dit singuliere van de casus te komen, vertrekken we van bij wat men de klassieke psychiatrische psychopathologie noemt. Deze structuur bestaat uit de neurose, psychose en perversie. Een vraag die studenten vaak stellen is of er ook normale mensen bestaan. En het flauwe grapje “al één ontmoet en beviel het?” ten spijt, moeten we terecht opmerken dat we allen problemen hebben in het omgaan met het reële, dat we allen oplossingen moeten vinden

en dat we dit kunnen doen via een van deze drie structuren. Lacan was daar ironisch over en beklemtoonde op een gegeven moment dat we “allemaal psychotisch” zijn. We geloven allen in zaken die niet bestaan, velen hebben de waan bijvoorbeeld dat de “wetenschap alles zal oplossen, is het nu niet, dan is het later”. Dat diezelfde wetenschap evenveel problemen creëert is blijkbaar iets waar men niet wil van weten. Op andere plaatsen heeft Lacan de ‘mentale debiliteit’ veralgemeend, te begrijpen als de meest fundamentele passie van de mens, het niet willen weten. Maar het debiele subject gelooft ook in de mogelijkheid van het bestaan van de seksuele verhouding tussen de man en een vrouw. Of nog diegene die het reële te lijf gaat met zinsverlening.

In dit boek geven we ook een eerste aanzet tot denken over creatieve therapie georiënteerd door de psychoanalyse of zoals ik het zou willen noemen “psychoanalyse toegepast op het medium” of “inventieve ervaringen”. Het verlangen is dat dit boek op zijn minst voor de lezer een aantal vragen oproept om na te denken over zijn eigen praktijk. In deze tijden van permanente crisis, van een zich tonen van het reële onder de vorm van aanslagen die eventjes een bevolking wakker schudden, kunnen we niet anders dan met Lacan en Miller te pleiten om in staat te zijn dupe te zijn van dit reële. Dit laatste wil zeggen een weg vinden om ermee om weten te gaan.

Hoofdstuk I De psychoanalyse is actueel

1.1 Inleiding

Men zou zich kunnen afvragen waarom de psychoanalyse sinds Freud steeds weer het object van haat is. In de vorige eeuw waren niet alleen zijn boeken het object van verbranding, maar daarna ook de fysieke personen. De afscheuringen van leerlingen van Freud hadden te maken met specifieke en geïsoleerde punten uit zijn theorie: het probleem van de seksualiteit, de libido of de doodsdrijf. Men heeft Freud daarin vaak verkeerd begrepen omdat hij met seksualiteit eigenlijk “psychoseksualiteit” bedoelde. Zoals hij zelf aangaf, dacht hij dat dit voldoende duidelijk was om de ‘psycho-’ te laten vallen. Bij Freud gaat het vooral om de seksuering. Bleuler bijvoorbeeld is tot zijn concept ‘autisme’ gekomen precies door in ‘auto-erotisme’ de eros te schrappen. Een ander moment van afscheuring kwam er toen Freud het begrip ‘doodsdrijf’ invoerde.

Vandaag is Lacan het object van haat. Maar het eigenaardige is dat men hem vaak niet begrijpt, zo zegt men, te ingewikkeld, te moeilijk en vooral het feit dat men afgaat op zijn extravagante barokke stijl. Men leest eventueel stukjes en haalt ze uit hun verband zodat men geen overzicht heeft op het geheel en er niets van begrijpt of van wil begrijpen, laat staan er de praktijk van kent en ondergaan heeft. Om zich in te leiden zou men beter *Vie de Lacan*¹ lezen, dat een serener beeld van deze man geeft. Zoals men tegenwoordig Freud leest via Lacan, zal men Lacan moeten lezen aan de hand van Jacques-Alain Miller. Maar uiteindelijk zal wie echt geïnteresseerd is, niet om Freud en Lacan heen kunnen en hun geschriften zelf moeten lezen.

¹ Miller, J.-A. (2011). *Leven van Lacan*. Parijs, Frankrijk: NLS.

1.2 Wat is psychoanalyse vandaag?

De kern van Freuds onderwijs valt wellicht samen met – volgens Lacan een ongelukkige term – het onbewuste. Wanneer iemand lijdt dan is dit lijden niet terug te voeren tot louter fysiologische of neurologische aandoeningen. Ook al gewagen de persmedia voortdurend van de ontdekking van de rol die een of ander gen, of de interactie van meerdere genen, speelt in een symptoom, dan nog geldt dat voor de psychische problemen men weinig of niets heeft gevonden. Wat de basis van dit lijden ook moge zijn, dit verandert niets aan het feit dat we een ethische behandeling van subjecten voorop moeten stellen. Het psychische lijden is met andere woorden een veel complexere zaak en dit vooral ook omdat de mens een spreekwezen is. Dit betekent dat het spreken van een mens hem niet alleen bepaalt, zich op zijn lichaam inschrijft of inslaat, maar ook dat dit spreken voortdurend meerduidig is.

Deze meerduidigheid toont zich ook in de vraag die een subject richt naar de therapeut. Het is niet omdat iemand komt klagen, dat hij ook genezen wil worden. Deze klacht moet in voorafgaandelijke gesprekken een vraag worden en bovendien moet het subject zijn verantwoordelijkheid opnemen voor zijn lijden en zijn vraag. Hierin ontdekt men het verschil tussen de bewuste vraag tot genezing en het onbewuste “ik wil er niets van weten”. Waar Freud in dit verband sprak over de “negatieve therapeutische reactie” en over de doodsdrijf, sprak Lacan over de genieting (“*la jouissance*”). Deze genieting is niet zomaar de lust, het gaat om de drift die niet altijd getemd is en dus overspoelend kan zijn. De verslaving is hiervan een voorbeeld. Eén glas drinken kan lust opleveren, terwijl het telkens blijven drinken van één glas overspoelend is, grenzeloos en zelfs het leven van de drinker in gevaar kan brengen. Een ander voorbeeld is het kietelen van een kind, dat dit in aanvang leuk zal vinden. Maar naarmate men blijft kietelen dan kan het plots beginnen huilen omdat het te veel wordt.

Dit betekent ook dat het nieuwe “*Uber-Ich*” van onze maatschappij met zijn bevel “Geniet!” niet zonder problemen is. Dit genieten betreft niet alleen het seksuele, maar het gehele welzijn: er mag geen tekort zijn, men mag niet meer klagen, want alle objecten (gaande van de gadgets tot de pillen) zijn aanwezig om het tekort op te vullen. Groot zal dan ook de reactie zijn wanneer de mensen zich bewust worden van deze leugens en opnieuw met de tekorten zullen worden geconfronteerd. Bovendien valt hier op te merken dat deze objecten zo snel wisselen dat bijna niemand nog kan volgen en dat deze objecten ook niet meer door iedereen kunnen worden verworven. Lacan voorspelde in de jaren zeventig van de vorige eeuw dat de segregatie zal toenemen, iets wat we vandaag met lede ogen moeten aanzien.

Dat Freud alles herleidde tot het seksuele, moet in het juiste perspectief worden gebracht. Het gaat eerder om de seksuering. Freud articuleerde de seksualiteit rond de castratie. In zijn *Eindige en oneindige analyse* kwam hij uit op de rots van de castratie waarop man en vrouw verschillend reageren. Lacan heeft dit verschil verder gevoerd tot zijn bekende uitspraak: “Er bestaat geen seksuele verhouding”. Dit betekent dat de verhouding tussen man en vrouw altijd scheefloopt, dat er iets hapert. Met andere woorden, ondanks de meest bevredigende seksuele relaties blijft er een onmogelijkheid in de verhouding tussen man en vrouw. De man zal genieten van een vrouw als van een driftmatig object, dit is zijn geëigende perverse kant. Een vrouw zal een man willen vinden die haar een betekenaar kan bieden als antwoord op haar vrouw zijn. En het is hierin dat niet alleen de man maar ook de moeder een ravage is, aldus Lacan. De verhouding is echter onmogelijk omdat de man geniet van een driftmatig object en een vrouw

van betekenisverlening. Voor haar is er daarnaast ook een andere, supplementaire genieting weggelegd waarop we later in dit boek terugkomen.

Symptomen zijn een poging om een antwoord te vinden op de onmogelijkheid van de seksuele verhouding. Symptomen hebben de functie om met deze onmogelijkheid om te gaan, of tenminste proberen om te gaan. Daar waar ze mislukken, duikt een lijden op en dit kan een reden zijn om in therapie te gaan. Een belangrijk kenmerk van een symptoom is dat het zich herhaalt. Het is in de herhaling dat Freud de doodsdrijf plaatst. Lacan zal zeggen dat in het symptoom iets van het reële insisteert wat men zou kunnen begrijpen als de genieting die er aanwezig blijft. Symptomen moeten met andere woorden niet direct worden genezen, ze hebben een functie en de eerste vraag die een therapeut zich zou moeten stellen is welke hun functie is! In een analyse is het de bedoeling deze functie een plaats te geven en met het subject op weg te gaan om betere oplossingen en nieuwe symptomen te vinden.

De motor, of in ieder geval de startmotor, van een analyse noemen we de overdracht. De patiënt of cliënt veronderstelt dat de hulpverlener over een weten of techniek beschikt die hem kan genezen of toch op zijn minst kan helpen. Natuurlijk weet de therapeut niet, hij is geen helderziende, en indien hij deze rol zou spelen, dan is hij enkel te mijden. Maar bij het begin moet hij een schijn van weten ophouden om de patiënt aan het werk te zetten om zelf op het spoor te komen van zijn eigen onbewuste weten. Hoe meer dit laatste in werking wordt gezet, hoe meer de therapeut uit zijn verondersteld wetende positie verdwijnt.

Men moet eigenlijk stellen dat een therapeut sowieso niet al te veel het meesterdiscours moet hanteren. Zeker in gevallen van psychose heeft dit enkel nefaste gevolgen. In een geval van paranoia kan het weten van de therapeut leiden tot achtervolgingswanen, het zich beloerd voelen of de gedachte dat de therapeut over geheime wegen beschikt om in het hoofd van de patiënt te kunnen kijken, zijn brieven of zijn mails leest. Het kan zich ook omkeren in een erotomanie waarbij het subject ervan overtuigd is dat het iets bezit waarvan de therapeut geniet.

Staan we ook nog even stil bij het interpreteren. Het is een praktijk die van bij de start van de psychoanalyse zeer aanwezig was en daarna zijn weg heeft gevonden naar vele therapieën. Freud heeft inderdaad gewezen op het duiden van onbewuste gedachten. Zijn werk *Droomduiding* is daar een magistraal voorbeeld van. Onthoud hierbij ook de nadruk die hij legde op de vrije associatie van de patiënt (en niet van de therapeut!) om deze onbewuste waarheid te duiden. Deze onbewuste gedachten toonden zich niet alleen in de droom, maar eveneens in de faalakten of de grap. De mechanismen die hierin een rol speelden waren de verdichting en de verschuiving. Verdichting betekent dat in een droom een bepaalde figuur verschillende andere personen in zich kan hebben verdicht, waaronder de dromer zelf. Met verschuiving wordt bedoeld dat het meest wezenlijke van de droom in een onooglijk detail verscholen kan zitten. Lacan heeft deze twee mechanismen vanuit de linguïstiek hertaald als de metafoor en de metonymie. De metafoor die we vooral in de poëzie aantreffen en betekenis toevoegt en de metonymie die we bijvoorbeeld in een roman aantreffen en de betekenis uitstelt, waardoor we blijven lezen, bladzijde na bladzijde om de ontknoping te kennen. Films doen op ditzelfde mechanisme een beroep.

Freud dacht met zijn interpretaties een onbewuste waarheid aan het licht te brengen. Lacan voegde daar nog het ledigen van de genieting aan toe. Door het spreken werd een halt toegeroepen aan de genieting.

Maar in zijn twintigste seminarie stelt Lacan dat het spreken zelf, veeleer dan een communiceren, een vorm van genieten is! Met andere woorden, er zijn een aantal problemen met het interpreteren. In de eerste plaats moet een therapeut beseffen dat een patiënt zelf al onophoudelijk interpreteert, zich vragen stelt over de oorzaak van zijn lijden en daar ideeën over heeft. Het is natuurlijk wel waar dat de patiënt daarbij soms voor een raadsel komt te staan. Op dat moment kan hij zich tot een therapeut kan richten. Maar indien een therapeut zou gaan duiden, dan voegt hij enkel genieting toe aan het symptoom. Vandaar dat we nu eerder spreken van het 'symptoom lezen' dan van een 'symptoom interpreteren'. Dit wordt in de laatste hoofdstukken uitgewerkt.

Hoofdstuk II De drie dimensies van Lacan

2.1 Inleiding

Lacan heeft onze veranderde maatschappij al in 1967 aangekondigd. In zijn *Proposition sur le psychanalyste de l'école* heeft hij het over een herschikking van de sociale groepen door de globalisering. De wetenschappen en de internationale markten zullen slechts een evenwicht kunnen vinden door een steeds verder schrijdende segregatie.² Daar zit een logica achter: als men met de wetenschappen aanneemt dat alles genetisch is bepaald, en wanneer er een schaarste aan financiële middelen ontstaat, dan duikt het pleidooi voor eugenetica op. Dit is wat men vandaag al hoort bij bepaalde (moraliserende) filosofen die erop uit zijn mensen met 'slechte genen' te laten steriliseren opdat bepaalde defecte genen niet meer zouden kunnen worden doorgegeven. Dit soort denken kennen we uit het nazitijdperk en voorafgaandelijk ondersteund door Galton en Darwin. Hier merkt men hoe kapitalisme en wetenschap hand in hand gaan met als drijfveer een winst om de winst.

2.2 Drie dimensies

Lacan onderscheidt drie dimensies bij het subject: het imaginaire, het symbolische en het reële. Het imaginaire heeft met het lichaam te maken, het symbolische met de taal en het reële met het onmogelijke. Dit is een tautologie want we kennen geen ander subject dan het menselijke subject als we aannemen dat we de enige spreekwezens zijn. Tot nader order gaan we ervan uit dat de mensen zich aan de taal kunnen onderwerpen of soms ook weigeren dit te doen zoals in het autisme het geval is. Dit laatste belet echter niet dat mensen met autisme in een talige wereld leven.

Hier tegenover staat een algemeen menselijke ervaring dat er iets niet gaat. Het is zelfs een bekend feit in de analyse. Men heeft er jaren sofa opzitten, de meanders van zijn kindertijd gevolgd, de lacunes in de herinneringen voor een deel gedicht, men heeft zijn liefdesgeschiedenissen in kaart gebracht, er de herhaling in ontmoet en toch is het Eden niet in zicht. Men heeft veel geleerd uit een analyse, men kan eigenlijk best tevreden zijn, de leefomstandigheden zijn danig verbeterd en toch blijft er iets haperen.

² Lacan, J. (2001 [1967]). *Proposition sur le psychanalyste de l'Ecole*, Autres Ecrits. Paris: Seuil, p.257.